

ШЕРМУҲАММАД МУНИС ВА КОМИЛ ХОРАЗМИЙ: АНЪАНА ВА ИЗДОШЛИК

Шаҳобиддин Бобоёровиҷ НУРИДДИНОВ

Докторант

Қарши давлат университети

Қарши, Ўзбекистон

shahnur.82@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили Шермуҳаммад Мунис ижодининг Комил Хоразмий шеърятига таъсири масаласи ўрганилган. Ҳар икки шоирнинг шеърлари қиёсий таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: девон, қўлёзма, тошбосма, нашр, адабий анъана, матний тадқиқ, ғазал, мухаммас, қофия, радиф.

ШЕРМУҲАММАД МУНИС И КАМИЛ ХОРЕЗМИ: ТРАДИЦИИ

И ОБЩЕНИЕ

Шаҳабиддин Бабаяровиҷ НУРИДДИНОВ

Докторант

Каршинский государственный университет

Қарши, Ўзбекистон

shahnur.82@mail.ru

Аннотация

В статье исследуется влияние произведений великого представителя узбекской классической литературы Шермухаммада Муниса на поэзию Камиля Хорезми. Произведения обоих поэтов сравнительно проанализированы.

Ключевые слова: диван, рукопись, литография, издание, литературная традиция, текстовое исследование, газель, мухаммас, рифма, радиф.

Шермуҳаммад Мунис ўзбек мумтоз адабиётининг забардаст вакили. Ўзидан кейинги мумтоз шеърятимиз вакиллари, хусусан, Хоразм адабий муҳити шоирлари ижодига сезиларли таъсир этган адабий сиймо. Мунис ижодидаги кўплаб адабий анъаналар кейинги давр ижодкорлари томонидан давом эттирилиб, лирик меросимиз хазинасига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Мунис XVIII аср охири ва XIX аср биринчи ярми ўрталари Хоразм адабий муҳитининг етакчи ижодкорларидан биридир. “Шунинг учун ҳам у ўша даврда ва ундан кейин давом этган адабий муҳитга ва унинг вакиллари

ижодига кучли таъсир кўрсатди. Бу таъсирни, жумладан, Огаҳий, Комил, Рожий, Сўфий Баёний ва бошқалар ижодида яққол кўрамиз.

Ўша вақтда яшаган неча ўнлаб шоирлар Мунисни ўзларига устод деб билдилар, унинг ғазалларига ўхшатма ва назиралар битдилар, мухаммаслар боғладилар” [1:67].

Шоир ижодига издошлик билан ўзидан салмоқли адабий мерос қолдирган ҳассос ижодкорлардан бири, мумтоз ўзбек шеърятининг забардаст вакили Комил Хоразмийдир.

Комил Хоразмий ўз ижодий фаолиятида Навоий ва Огаҳий каби салафлари билан бир қаторда Мунис шеърятидан ҳам таъсирланиб, катта замондошининг ижодига эҳтиром ва муҳаббат билан қаради, ғазалларига тахмислар боғлади. Шоир ижодида Мунис шеърятининг таъсирини сезиш қийин эмас.

Комил Хоразмий Муниснинг “Манга”, “Санга”, “Пайдо”, “Аро”, “Хуноб”, “Кўз”, “Эваз”, “Орзу”, “Кўзгу”, “Густох” “Субҳ”, “Сув”, “Гунча”, “Лола” радифли ишқий, ижтимоий-маърифий мавзулардаги ўнлаб ғазалларининг қофияси, радифи, вазни ҳамда мавзусини сақлаган ҳолда кўпгина ғазаллар яратди. Шоир ўз бадиий ниятининг ифодаси учун бу радифларни танлар экан, устози билан ижодий мусобақага киришиб, унга муносиб жавоб айтишга ҳаракат қилади. Айтиш мумкинки, бу ғазаллар Комил Хоразмий ғазалиётининг энг сара намуналари саналади. Шоир ижодий камолотида Мунисдан ўрганишга, ундан ибрат олишга алоҳида аҳамият беради. Қуйида икки шоир ижодидаги айрим муштаракликлар тўғрисида тўхталамиз. Муниснинг машҳур ғазалларидан бирининг матлаъси қуйидагича:

Ютубон бу замонда қон шуаро,

Назм этар гавҳари фигон шуаро [10;12].

Кўплаб ижодкорларда замона зулмидан норизолик, илм ва ижод аҳлининг жафокашлиги, фалакнинг кажрафторлиги етакчи мотивлардандир.

Мунис ғазалида айни ижод аҳлининг замон зулмидан қон ютиб, кўз ёшларини назм этгани баён қилинади. Комил Хоразмий ғазалларидан бирининг юқоридаги байтга ҳамоҳанг матлаъси қуйидагича:

*Ютубон бу замонда қон фузало,
Кулфат ўқиғадур нишон фузало* [8;154].

Диққат қилинса, илк мисра ҳар икки шоирда деярли бир хил. Мунис ижод аҳлининг афтодаҳоллигини қаламга олса, Комил бадийий майдонни бир оз кенгайтиради. Кулфат ўқиға нишон бўлган шоирларгина эмас, балки илм, маданият ва маърифат аҳли (фозиллар)дир. Ушбу ғазал шоирнинг “ўз даври устидан чиқарилган зўр айбномага ўхшайди” [5;246]. Бунда Комил Хоразмий Мунис ғазалига назира боғлаш билан бирга ушбу ғазал замирида ўзига хос маҳорат билан мутлақо янги бир ғазал яратади. Худди шундай фикрни қуйидаги матлаъларда ҳам кўрамыз:

Мунис:

*Қатра-қатра терки рухсорингдадур май тобидин,
Оташин ёқут уза сероб луълулармудур?* [10;228].

Комил:

*Зоҳир арақларму эрур, гулбарги хандонинг уза,
Ё лаъли хотам даврида сероб луълулармудур?* [8;60].

Мунис маъшуқа юзидаги қатра-қатра терни май таъсиридан деб билади, терни лаб (оташин ёқут) атрофидаги инжуларга қиёслайди. Комилда эса гул япроғи каби кулиб турувчи юз устида намоён бўлган тер (арақ) томчиларими ёки узукдаги лаъл атрофидаги марваридларми дея таажжуб билдиради. Кўринадики, Комил Мунис фикрини янада ривожлантиради. Байтлардаги “қатра-қатра-зоҳир”, “тер-арақ”, “рухсор-гулбарги хандон”, “оташин ёқут-лаъли хотам”, “уза-давр” каби жуфтликлар айнан бир хил ёки мазмунан яқин тушунчаларни англатувчи сўзлар бўлиб, бу билан Комил мавжуд бадийий топилмага ўзига хос ёндашади. Шу билан бирга Мунис байтидаги ташбеҳ, муболаға, тажохули ориф сингари бадийий санъатларни ҳам сақлаб қолади.

Шу каби ўхшашлик “Лола” радифли ғазаллар матнида кузатилади.
Мунисда:

*Кўруб юзунг бошингга эврулурга баргидин,
Чиқарди бағри қародек учарга нар лола [10;46].*

Комилнинг шу радифда битилган ғазалининг қуйидаги байти Мунис байтига ниҳоятда ҳамоҳанг:

*Хижолат касратидин турмайин гулишанда баргидин,
Чиқарди учғали бағри қародек нар аён лола.*

Мумтоз шеърятимизда радиф сифатида кўп қўлланган сўзлардан бири “офтоб” лафзи бўлиб, Мунис табиат ҳодисасидан гўзал бадий ташбеҳ яратади:

*Сенки шоҳи ҳуснсен ҳар кун қилиб қуллуқ санга,
Сажда айларга қўяр туфроққа рухсор офтоб [10;72].*

Подшоҳга қуллуқ қилиб, сажда қилган каби юкуниш воситасида ёрнинг гўзал сиймоси олдида куёшнинг ҳатто тупроққа юз қўйиши тасвирланади. Комил эса устози қўллаган бадий тасвирга яқин ташбеҳни қўллайди:

*Меҳри рухингга бандау ҳам чокар офтоб,
Бу важҳдин қўяр қадамингга сар офтоб [8;26].*

Сенинг куёш янглиғ юзингга офтоб ҳам қуллик ва хизматкордир. Шу боис қадамингга бош қўяди. Дикқат қилинса, Комил ғазалида Мунисга издошлик яққол кўзга ташланади.

Комил ижодида етакчи мавзулардан бири панд-насихат, умрнинг ўткинчилиги, инсон камолоти бўлиб, бунда ҳам шоир ижодида Мунисга издошлик акс этади. Устоз шоир ғазалларидан бирининг матлаъси шундай:

*Қилурлар бир-бирининг суҳбатин гарчи ҳавас аҳбоб,
Эмаслар лек даврон гардишидин дастрас аҳбоб [10;59].*

Замон гардиши имкон бермаса ҳам қалбан яқин инсонлар бир-бирининг суҳбатини қўмсашади, дейди шоир. Комилда эса шунга ҳамоҳанг мазмунда инсон умрининг ниҳоятда қисқа ва ғаниматлиги баён этилади:

*Тутунглар бир-бировнинг суҳбатини муғтанам, аҳбоб –
Ки, барча бўлғумиз навбат билан бир-бир адам, аҳбоб [8;28].*

Ёки панд-насихат руҳидаги қуйидаги байтларда ҳам ҳар икки шоирнинг қарашларидаги ўзаро муштаракликни кўрамыз:

Мунис:

*Кўйиға қўймағил қадам густох,
Бормағил жониби ҳарам густох [10;268].*

Комил:

*Кўйма гулзор аро қадам густох,
Ётмиш онда неча санам густох [8;49].*

Шу ўринда яна бир жиҳатни таъкидлаш жоиз. Мунис ижодида қофия ва радиф сифатида соф туркий, халқона сўзларни истифода этиш кўп учрайди. Жумладан,

*Тез этар жонон гами ишқим ўтини қўзғалаб,
Куйдурур ул ўтға бир-бир устихонимни қалаб – [10;70]*

матлабли ғазалининг қофияси “ўрмалаб”, “тирмалаб”, “урчалаб”, “сийпалаб”, “нўхталаб”, “бошқалаб”, “талаб” (таламоқ) каби сўзлардан иборат. Адабий таъсир натижаси ўлароқ, Комил ижодида ҳам шу шаклдаги бир қанча ғазаллар мавжуд. Масалан,

*Токай юрай йўлунгда кўзим қонин оқтуруб,
Тиндур ёшим, кўзимни жамолингга боқтуруб – [8;31]*

байти билан бошланган ғазалининг қофияси учун “улоқтуруб”, “тоқтуруб”, “ётуруб”, “оқ туруб”, “қоқтуруб”, “қуроқтуруб”, “чоқтуруб” сингари сўзларни қўллар экан, Мунис ижодидаги анъанани муносиб давом эттиради.

Комил ижодида Мунисга издошликнинг яна бир жиҳати шоирнинг ўз салафи ғазалларига боғлаган тахмисларидир. Комил девонининг жорий имлодаги нисбатан тўлиқ нашрида Мунис ғазалларига Комил Хоразмийнинг икки тахмиси берилган. Улардан бири ишқий мавзуда бўлса, иккинчиси ҳасби ҳол мазмунида. Девоннинг қўлёзма ва тошбосма нусхаларини кўздан

кечирганимизда мухаммаслар матнида бир қатор матний тафовутлар кузатилди. Қуйида ушбу фарқлар тўғрисида тўхталамиз.

Комилнинг Мунис ғазалларидан бирига боғланган тахмисининг биринчи банди қуйидагича:

*Сипехри хусн уза, эй оразинг маҳи тобон,
Қадинг ниҳоли келиб сарви гулиану дилу жон,
Нечук бу гамдин ишим бўлмасун ҳамиша физон,
Ҳануз васлинг ила ком топмайин даврон,
Ичурди кўнглима хунобаи гами ҳижрон [8;195].*

Мухаммас боғлаш анъанасига кўра, тахмис ғазал байтларида қўлланган мавзу ва ғояни, бадий мазмун ва тасвирни ривожлантириши, бойитиши зарур. Комил тахмиси етти банддан иборат бўлиб, ғазалдаги байтларга қўшилган учликлар мазмунан улар билан чамбарчас боғланган. Айрим ҳолларда тахмиснавис ғазал матнига жузъий ўзгартириш киритиши кузатилади. Ғазалнинг биринчи мисраси Мунис девонида “Ҳануз васлинг аро ком топмайин даврон” тарзида келади [10;193]. Мисрадаги “аро” сўзи Комил девонининг барча нусхаларида “ила” (ايلاه) шаклида қўлланган.

Шу каби ўзгариш ғазалнинг олтинчи ва еттинчи байтларига боғланган тахмисларда ҳам кузатилади. Ғазал байтлари қуйидагича:

*Муродима янги етканда номурод этти,
Мени муҳолифати даҳру инқилоб замон.
Бу боргонингдин агар келмасанг ёно қойтиб,
Маҳоли Муниси зоринг тириклиги, эй жон [10;193].*

Комил девони қўлёзма ва тошбосмаларида олтинчи байтдаги “даҳру” сўзи “давр (у)” (دور), еттинчи байтдаги “тириклиги” сўзи “тирилмаги” (تيريلماگي) тарзи қўлланган. Диққат қилинса, тахмис муаллифининг таҳрири шеър матнига путур етказмайди. Бироқ тахмиснинг тўртинчи банди манбаларда турлича. Комил девони уч марта 1880, 1895 йилларда Хивада, 1910 йилда Тошкентда тошбосма усулида нашр этилган. Девоннинг Шарқшунослик институти фондида сақланаётган 1035, 1119 рақамли

қўлёзмалари, иккинчи ва учинчи тошбосма нашрларида тўртинчи банд қуйидагича:

اويوم مدام وصالينگ بيله ايدى گلشن
ضميريم عارض آلينگ بيله ايدى گلشن
كوزوم بهار جما لينگ بيله ايدى گلشن
يوزينگ اولغالى محزوم انگا يتوشدى خزان
كونگول هميشه خيالينگ بيله ايدى گلشن

1975 йилги жорий нашрда ҳам худди тартибда берилган:

*Уйим мудом висолинг била эди гулшан,
Замирим орази олинг била эди гулшан,
Кўнгул ҳамиша хаёлинг била эди гулшан,
Кўзим баҳори жамолинг била эди гулшан,
Юзунгдин ўлголи маҳрум онга етушти хазон [8;195].*

Тошбосмаларнинг илк нашри ва 922, 1025, 1949 рақамли қўлёзмаларда

эса

اويوم مدام وصالينگ بيله ايدى گلشن
كوزوم بهار جما لينگ بيله ايدى گلشن
كونگول هميشه خيالينگ بيله ايدى گلشن
ضميريم عارض آلينگ بيله ايدى گلشن
يوزينگ اولغالى محزوم انگا يتوشدى خزان

тарзида хато кўчирилган. Яъни банднинг иккинчи ва тўртинчи мисралари ўрни алмашган. Жорий нашрга 1025 ва 1949 рақамли қўлёзмалар асос қилиб олингани айтилса-да, нашрда улардаги хатолик тузатилган. Мунис шеърлари “Сайланма”сидаги байт қуйидагича:

*Кўзим баҳори жамолинг била эди гулшан,
Юзунгдин ўлголи маҳрум онга етушти хазон [10;193].*

Бизнингча, ноширлар Тошкент тошбосмаси ва Мунис ғазалига асосланган.

Иккинчи тахмис Муниснинг “Яхши кунумда ҳар кишиким қилди ёрлиғ” мисраси билан бошланувчи тўққиз байтли ғазалига боғланган. Тахмис

олти банддан иборат бўлиб, учинчи, бешинчи, олтинчи байтларга бешликлар мавжуд эмас. Тахмисда байтлардаги тартиб сақланган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Комил ижодида тахмис боғланган ғазал байтларининг тартиби ўзгармаган. Бироқ Комил девонининг турли манба ва нашрларида ўзаро матний тафовутлар кузатилади. Жумладан, ушбу тахмиснинг биринчи банди жорий нашрда қуйидагича:

*Дардоки йўқ жаҳон элида шармсорлиғ,
Кўрганлар, иззатимни, манга берди хорлиғ,
Эркан абас элидин дўстдорлиғ,
Яхши кунимда ҳар кишиким қилди ёрлиғ,
Дўнгач замона, айлади душманишиорлиғ [8;183].*

Биринчи мисрадаги “Дардоки” (“Э воҳ”, “Дариф”, “Афсуски”) ундов сўз бўлгани учун тил қоидаларига кўра вергул билан ажратилиши зарур. Жорий нашрдаги бу хатолик Комилнинг “Танланган шеърлар”и ва “Ўзбек шеърляти антологияси”да кузатилмайди, яъни ундов сўз тиниш белгиси билан ажратилган:

Дардоки, йўқ жаҳон элида шармсорлиғ [9;46; 11;276].

Шунингдек, банднинг учинчи мисраси 922, 1025, 1035, 1119 рақамли кўлёмалар ҳамда иккинчи ва учинчи тошбосма нашрларда “*Эркан абас замон элидин дўстдорлиғ*” тарзида берилган. 1949 рақамли кўлёмда “замон” сўзи тушиб қолган ва котибнинг бу хатоси жорий нашрга ҳам кўчган. Бу сўз биринчи тошбосма нашрда эса “жаҳон” шаклида қўлланган [2;108]. Тўртинчи мисрадаги “қилди” сўзи Тошкент тошбосмаси ва “Танланган шеърлар”да “*берди*” тарзида келади [9;46. 4;47].

Шундай тафовут тўртинчи банднинг учинчи мисрасида ҳам мавжуд: “*Кўргач юзунгни, бўлдум агар ошиқ, этма рад*”. Мисрадаги “кўргач” сўзи Тошкент тошбосмаси ва “Танланган шеърлар”да “*кўрдим*” тарзида чоп этилган. Бу “Танланган шеърлар” нашри учун асосан девоннинг Тошкент тошбосмасига таянилганидан далолат беради. Комил девонининг нусхалари ва нашрларини ўрганар эканмиз, матний тафовутларнинг катта қисми

шеърлардаги байт ва бандларнинг қисқартирилиши эканига гувоҳ бўламиз. Котиб ва ноширларнинг матнга бу каби муносабати асар бутунлигига путур етказди. Таҳлил қилинаётган тахмиснинг олтинчи банди қуйидагича:

*Ушишоқни қилурга чу қилдинг физон асир,
Нагмангга бўлди барча эшитмак ҳамон асир,
Не навъ бўлмайин мани бехонумон асир,
Эй мутриб, ўлди ҳалқаи нагмангга жон асир,
Созингга ёр зулфидин олдингму торлиг.*

Ушбу банд девон қўлёмаларининг нисбатан мукаммали бўлган 922, 1025, 1949 рақамли қўлёмаларда тушириб қолдирилган. Бошқа қўлёмма ва тошбосмаларда, шунингдек, кейинчалик кирилл алифбосида амалга оширилган нашрларда мавжуд. Шаклан пишиқ, мазмунан тугал ва ғазалда илгари сурилган бадий моҳиятни ўзида мужассам этган бундай бандларнинг қисқартирилиши шеърнинг бутунлигига путур етказди. Бу Комил Хоразмий девонининг қўлёмма ва тошбосма манбалари, қолаверса, турли баёзлардан ўрин олган матнларини қиёсий ўрганиш, уларнинг мукамал матнларини нашрга тайёрлаш ва адабиёт муҳибларига етказиш заруратини кўрсатади.

Комил назира ҳамда тахмислар учун Мунис қаламига мансуб ғазалларни танлар экан, аввало, уларнинг бадииятини, поэтик гўзалликни чуқур ҳис қилади ва уни давом эттиришга ҳаракат қилади. Устози билан ижодий мусобақага киришиб, муносиб издошлик йўлидан боради. Умуман, Комил шеърлятида Мунис ижодининг сезиларли таъсирини улуг шоир ғазалларига боғланган назира ва тахмислар далиллайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Айёмий. Ўт чакнаган сатрлар. – Тошкент: Фафур Ғулом, 1983. – 184 б.
2. Девони Комил. Тошбосма. 1880. ЎзР ФА ШИ фонди, Инв.№9881. – 200 б.
3. Девони Комил. Тошбосма. 1895. ЎзР ФА ШИ фонди, Инв.№8953. – 234 б.

4. Девони Мавлоно Комил маа таворихи шоҳон Хоразм. Тошбосма. 1910. ЎзР ФА ШИ фонди, Инв.№237. – 112 б.
5. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1966. – 308 б.
6. Комил. Девони Комил. ЎзР ФА ШИ Қўлёмалар фонди, Инв.№922/Ш, 1949, 1025, 1119/IV. – 1028 б.
7. Комил. Девони Комил. ЎзР ФА ШИ Ҳ.Сулаймон фонди, Инв.№1035/IV. – 220 б.
8. Комил. Девон. //Нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, В.Мўминова. – Тошкент: 1975. – 224 б.
9. Хоразмий, Комил. Танланган шеърлар. //Нашрга тайёрловчи: Раҳмат Мажидий Т.; 1961. – 52 б.
10. Мунис. Сайланма. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1980. – 366 б.
11. Ўзбек шеърляти антологияси. 5 томлик. 3-том. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1961. – 440 б.
12. Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. II томлик. II том. //Тузувчи: О.Шарафуддинов. – Тошкент, 1945. – 704 б.